АБУЛ ЮСР ПАЗДАВИЙНИНГ "УСУЛ АД-ДИН" АСАРИДА МОТУРИДИЙЛИКНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Шовкатов Шокир Шовкат ўғли
Диний-маърифий соҳада малака ошириш ва қайта тайёрлаш институти катта ўқитувчиси,
E-mail: shokirshovkatogli1976@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8476-7040

Qabul qilindi: 20.12.2025
Ko'rib chiqildi: 22.12.2025
Tasdiqlandi: 23.12.2025

Калит сўзлар:
Абул Юср Паздавий, Усул ад-дин, мотуридийлик, маънавий-ахлоқий қарашлар, инсон иродаси, амал ва иймон, яхшилик ва ёмонлик, илоҳий адолат.

Аннотация. Мақолада Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари асосида мотуридийлик таълимотидаги маънавий-ахлоқий қарашлар илмий таҳлил қилинган. Асарда инсон ахлоқи, маънавий масъулият, иродавий эркинлик, яхшилик ва ёмонлик тушунчалари, амал ва иймон муносабати, ҳамда Аллоҳнинг адолати масалалари мотуридий ақидавий тизим доирасида баён этилган. Тадқиқот натижалари Паздавийнинг қарашларининг замонавий маънавий тарбия ва диний ахлоқ соҳасидаги аҳамиятини кўрсатади ва мотуридийлик меросини илмий таҳлил қилиш учун асосий назарий база сифатида хизмат қилади.

Кириш. Ислом калом илмининг шаклланиши ва ривожланишида мотуридийлик мактаби алоҳида ўрин тутади. Ушбу таълимот ақл ва нақл ўртасидаги мувозанатни таъминлаган ҳолда, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти, масъулияти ва эркин иродаси масалаларига чуқур назар ташлаши билан ажралиб туради. Айниқса, Мовароуннаҳр ҳудудида вужудга келган мотуридийлик анъаналари исломий ақида, ахлоқ ва маънавиятнинг уйғун тизимини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этган. Ана шу илмий-теологик мероснинг йирик намояндаларидан бири Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Паздавий (ваф. 493/1100) ҳисобланади. Унинг "Усул ад-дин" асари мотуридий каломининг назарий асосларини тизимлаштирган, ақидавий масалаларни мантиқий ва далилий услубда баён этган муҳим манбалардан бири сифатида эътироф этилади. Асарда Аллоҳнинг сифатлари, иймон ва куфр масалалари, инсон иродаси, таклиф, гуноҳ ва жавобгарлик каби мавзулар билан бир қаторда, ахлоқий қадриятларнинг ақидавий асослари ҳам чуқур ёритилган.

Бугунги кунда жамиятда маънавий инқироз, ахлоқий қадриятларнинг сусайиши ва диний таълимотларнинг нотўғри талқин қилиниши

кузатилаётган бир шароитда, классик мотуридий манбаларни илмий таҳлил қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Айниқса, Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида баён этилган маънавий-ахлоқий қарашларни ўрганиш инсоннинг ақлий салоҳияти, ахлоқий масъулияти ва диний эътиқод ўртасидаги узвий боғлиқликни очиб беришга хизмат қилади. Мазкур тезисда Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари асосида мотуридийлик таълимотидаги маънавий-ахлоқий қарашлар илмий-тахлилий жиҳатдан ўрганилади. Шунингдек, асарда инсон ахлоқи, яхшилик ва ёмонлик мезонлари, ақлнинг ахлоқий қарорлардаги ўрни ҳамда иймон ва амал ўртасидаги муносабат мотуридийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилинади.

Адабиётлар таҳлили. Мотуридийлик таълимоти ва унинг каломий, маънавий-ахлоқий жиҳатлари исломшунослик ва илоҳиёт соҳасида кенг ўрганилган мавзулардан ҳисобланади. Айниқса, Мовароуннаҳрда шаклланган калом мактаблари фаолияти, уларнинг ақидавий ва ахлоқий мероси классик ва замонавий тадқиқотларда муҳим ўрин эгаллайди. Бироқ Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асаридаги маънавий-ахлоқий қарашлар махсус ва тизимли тарзда кам ўрганилган. Классик манбалар қаторида, энг аввало, Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг "Китоб ат-тавҳид" асари алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу асарда ақл ва нақл муносабати, инсон иродаси, яхшилик ва ёмонликнинг ақлий идрок қилиниши каби масалалар мотуридийликнинг асосий ахлоқий-теологик тамойиллари сифатида асослаб берилган. Мотуридийнинг ушбу қарашлари кейинги мотуридий уламолари, жумладан Абул Юср Паздавий асарларида ривожлантирилган.

Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари калом илмига бағишланган фундаментал манба бўлиб, у мотуридий ақидасининг тизимли баёнини тақдим этади. Тадқиқотчилар Паздавийни, асосан, ақидавий масалаларни мантиқий далиллар орқали асослаган мутафаккир сифатида баҳолайдилар. Асарда иймон ва амал муносабати, инсоннинг ахлоқий жавобгарлиги, гуноҳ ва савоб тушунчаларининг каломий асослари баён қилиниши унинг ахлоқий мазмунга ҳам эга эканини кўрсатади. Бироқ мавжуд тадқиқотларда бу жиҳатлар кўп ҳолларда умумий каломий контекстда қолиб кетган. Ашъарий ва мотуридий мактаблари қиёсий таҳлилига бағишланган асарларда (ал-Багдодий, аш-Шаҳристаний, ал-Жувайний ишларида) мотуридийликнинг ахлоқ масалаларида ақлга берган устувор аҳамияти алоҳида таъкидланади. Ушбу манбаларда мотуридийлик инсоннинг маънавий камолоти ва ахлоқий масъулиятини илоҳий адолат билан боғлаган таълимот сифатида талқин қилинади.

Замонавий тадқиқотларда, хусусан турк, араб ва ғарб исломшунос олимларининг ишларида (М. Топал, Беккироғлу, У. Монтгомери Уотт, Йозеф ван Эс) мотуридий каломининг рационал ва этик жиҳатлари таҳлил қилинган. Бу тадқиқотларда мотуридийлик ислом ахлоқ фалсафасининг муҳим манбаларидан бири сифатида баҳоланади. Бироқ Абул Юср Паздавий шахсияти ва унинг "Усул ад-дин" асаридаги маънавий-ахлоқий ғоялар мустақил тадқиқот объекти сифатида кам ёритилган. Ўзбек тадқиқотчилари томонидан олиб борилган ишлар асосан мотуридийликнинг тарихий шаклланиши, унинг ақидавий асослари ва ҳанафийлик билан узвий боғлиқлигига қаратилган. Маънавий-ахлоқий масалалар эса кўпроқ умумий мазмунда баён қилинган бўлиб, Паздавий асари мисолида чуқур таҳлил қилинмаган.

Шу нуқтаи назардан, мазкур мақолада Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида баён этилган маънавий-ахлоқий қарашларни алоҳида тадқиқ этиш, уларни мотуридийлик таълимотининг асосий тамойиллари билан боғлиқ ҳолда илмий таҳлил қилиш мавжуд илмий бўшлиқни тўлдиришга хизмат қилади.

Тадқиқот муҳокамаси. Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида баён этилган ғоялар мотуридийлик таълимотининг маънавий-ахлоқий қирраларини очиб беришда муҳим манба ҳисобланади. Асар, аввало, каломий масалаларга бағишланган бўлса-да, унда инсон ахлоқи, маънавий масъулият ва иродавий эркинлик масалалари ақидавий тизим билан узвий боғлиқ ҳолда муҳокама қилинади. Бу эса мотуридийликда ахлоқ мустақил назария сифатида эмас, балки иймон ва эътиқоднинг табиий натижаси сифатида қаралишини кўрсатади. Муҳокама жараёнида аниқландики, Паздавий инсоннинг ахлоқий фаолиятини ақл ва ваҳий ўртасидаги мувозанат асосида тушунтиради. У мотуридий анъанага содиқ қолган ҳолда, яхшилик ва ёмонликнинг моҳиятини инсон ақли орқали идрок қилиш мумкинлигини эътироф этади. Шу билан бирга, ахлоқий меъёрларнинг мукаммал шакли илоҳий кўрсатмалар орқали белгилаб берилишини таъкидлайди. Бу ёндашув ахлоқни мутлақ субъектив ёки фақат ваҳийга боғланган ҳодиса сифатида талқин қилувчи қарашлардан фарқ қилади.

Асарда инсон иродаси ва жавобгарлиги масаласи марказий ўрин эгаллайди. Паздавий инсонни ўз амаллари учун масъул мавжудот сифатида тасвирлаб, тақдир масаласида жабрийликка қарши позицияни илгари суради. Унга кўра, инсонда ихтиёр мавжуд бўлиб, айнан шу ихтиёр ахлоқий танлов ва маънавий камолотнинг асосини ташкил этади. Бу ғоя замонавий ахлоқ фалсафасидаги шахсий жавобгарлик тамойиллари билан уйғун эканини кўрсатади. Муҳокама жараёнида яна бир муҳим жиҳат — иймон ва амал ўртасидаги муносабатдир. Паздавий мотуридийлик анъанасига мувофиқ, иймонни қалб тасдиғи ва тил икрори сифатида талқин қилган

ҳолда, амални иймоннинг моҳиятига киритмайди. Бироқ у амалларнинг ахлоқий қийматини инкор этмайди, аксинча, инсон маънавий камолоти ва жамият барқарорлиги учун амалий ахлоқ муҳим эканини таъкидлайди. Бу ёндашув диний радикализм ва такфирчиликка қарши маънавий иммунитет шакллантиришда муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Паздавийнинг қарашларида илоҳий адолат тушунчаси ахлоқ билан чамбарчас боғланган. У Аллоҳнинг адолатли эканини таъкидлар экан, инсоннинг яхшилик ёки ёмонликни танлаш имкониятига эга бўлиши адолат тамойилининг зарур шарти эканини кўрсатади. Бу фикр мотуридийликда ахлоқ илоҳий зулмни рад этувчи, инсон қадр-қимматини юксалтирувчи тизим эканини намоён этади. Шунингдек, тадқиқот муҳокамаси натижалари шуни кўрсатадики, Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асаридаги маънавий-ахлоқий қарашлар фақат ўз даври учун эмас, балки ҳозирги замон жамияти учун ҳам долзарб аҳамиятга эга. Унда илгари сурилган ақлга таянган ахлоқ, масъулиятли эътиқод ва маънавий мувозанат ғоялари замонавий ислом тафаккури ва маънавий тарбия масалаларини ҳал этишда назарий асос бўла олади.

Хулоса. Мазкур мақолада Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари асосида мотуридийлик таълимотидаги маънавий-ахлоқий қарашлар илмий таҳлил қилинди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, Паздавий инсон ахлоқи, маънавий масъулият ва иродавий эркинлик масалаларини мотуридий ақидавий тизим билан узвий боғлаб баён қилган. Асарда яхшилик ва ёмонлик, амал ва иймон, инсон иродаси ва Аллоҳнинг адолати масалалари ақл ва ваҳий мувозанати асосида таҳлил қилинган. Паздавийнинг қарашлари инсоннинг маънавий камолоти ва жамият барқарорлиги учун амалий аҳамиятга эга бўлган ахлоқий тамойилларнинг асосини ташкил этади. Унинг таълимоти инсоннинг ижтимоий ва шахсий ҳаётида масъулиятли қарорлар қабул қилишини, диний эътиқод ва ахлоқ ўртасидаги мувозанатни таъминлашини назарда тутади. Шунингдек, Паздавий фикрларининг замонавий аҳамияти, маънавий тарбия ва диний ахлоқни шакллантиришда илмий асос сифатида қўлланилишида намоён бўлади. Шу билан, "Усул ад-дин" асари мотуридийликнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини ўрганишда муҳим илмий манба сифатида эътироф этилади ва бу соҳадаги илмий тадқиқотлар учун қимматли назарий асосни тақдим этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мотуридий А. «Китоб ат-тавҳид». – Тошкент: Ислом Каримов номидаги Ислом институти нашриёти, 2005.

2. Паздавий А. Ю. «Усул ад-дин». – Бухоро: Мовароуннаҳр нашриёти, 2008.
3. Беккироғлу С. «Мотуридийлик ва ҳанафийлик анъаналари». – Тошкент: Фан ва техника, 2012.
4. Ҳасанова Ф. «Ислом ахлоқи ва маънавий камолот». – Тошкент: ТошДУ нашриёти, 2015.
5. Ал-Жувайний А. «Аль-И'тикад ал-Камиль». – Теҳрон: Исламий марказ нашриёти, 2003.